

EVRENSEL KAVRAM SİSTEMLERİNE BİR ÖRNEK: ESKİ UYGURCA YWL'ŞY

Kenan AZILI*

Ezgi ÇAPAN**

Öz: Dünya dillerinin işlevsel ve görevli dil birimleri için çeşitli stratejilerle meydana getirdiği dilbilgiselleşmiş yapılar, aynı zamanda bilişsel ipuçları taşıyan evrensel bir dizi kavramsal ilişkileri de barındırmaktadır. Çoğu zaman bilişsel bir sürecin mahsulü olan kavramsal ilişkilerin aynı zamanda, evrensel değer taşıdıkları da göz önünde bulundurulması gereken bir gerçektir. Dilbilgiselleşmeye katılan dil birimlerinin bünyesinde kodlanan kavramsal ilişkiler, dil birimlerinin çözümü için önemli ipuçlarını barındırmakta; bununla birlikte geçirdikleri kavramsal geçişlerdeki evrenselliklerle yine bu amaca hizmet etmektedir. Bu çerçevede tarihsel dil araştırmalarının önemli bir aracı olan art zamanlı yaklaşım, kavramsal ilişkiler yardımıyla sözcüksel birimlerin işlev, semantik, fonoloji ve morfoloji gibi kimi yönlerden çözümünü sağlayabilmektedir. Bu makalede, tarihsel Türk dili alanlarında fiil+zarf-fiil şeklindeki en tipik dilbilgiselleşme örneklerinden biri olan YWL'ŞY sözcüğü ele alınarak dilbilgiselleşme aşamaları incelenecektir. Öncelikle benzerlik edatı işleviyle söz dizimine katılan sözcüğün nasıl okunması gerektiği konusunda kanıtlar aranacaktır. Ardından önceki çalışmalarda sözcüğün yapısı için önerilen yölä- ve yöläş- fiillerinin kavramsal ilişkileri ve dilbilgiselleşmeye olan etkileri değerlendirilecektir. Sözcük için önerilen kök ve gövde ile mevcut bağlantılarının işteşlik semantiği ışığında evrensel karşılıkları sorgulanacaktır. Son olarak dilbilgiselleşme sürecine katılmış sözcüğün yalnızca Budist bir metinde (Maitrisimit Nom Bitig) tanıklanmasından hareketle, diyalektik bir değeri yansıtmıyıp yansıtmadığı irdelenecektir. Ayrıca eş değer bir yapı olarak benzer dilbilgiselleşme ve kavramsal geçiş süreçlerine sahip olan yöläşürü ile mukayese edilerek dilbilgiselleşme süreci için tarihlendirme denemesi yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Dilbilgiselleşme, Kavramsal İlişkiler, YWL'ŞY

An Example of Universal Concept Systems: YWL'ŞY in Old Uighur

Abstract: The grammaticalized structures that world languages create with various strategies for functional and task language units also contain a universal set of conceptual relationships that carry cognitive clues. It is a fact that should be taken into consideration that conceptual relations, which are often the product of a cognitive process, also have universal value. The conceptual relationships encoded within the language units

* Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE. E-posta: kenanazili@hotmail.com.tr. ORCID: 0000-0002-9055-3842

** Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE. E-posta: ezgicapan@bayburt.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6779-1199

participating in grammaticalization contain important clues for the analysis of language units; In addition, they serve this purpose with the universalities in the conceptual transitions they undergo. In this context, the diachronic approach, which is an important tool of historical language research, can provide analysis of lexical units in some aspects such as function, semantics, phonology and morphology with the help of these conceptual relations. In this article, the word YWL'ŞY, which is one of the most typical grammaticalization examples in the form of verb+gerundium in historical Turkic language fields, will be discussed and its grammaticalization stages will be examined. First of all, evidence will be sought on how the word that joins the syntax with the function of the similarity preposition should be transcribed. Then, the conceptual relationships of the verbs yölä- and yöläş-, suggested in previous studies for the structure of the word, and their effects on grammaticalization will be evaluated. The universal equivalents of the root and stem proposed for the word and its existing connections will be questioned in the light of the reciprocal semantics. Finally, it will be examined whether the word, which has participated in the grammaticalization process, reflects a dialectical value since it is witnessed only in a Buddhist text (Maitrisimit Nom Bitig). Also, a dating attempt will be made for the grammaticalization process by comparing it with yöläşürüi, which has similar grammaticalization and conceptual transition processes as an equivalent form.

Keywords: Old Uyghur, Grammaticalization, Conceptual Relations, YWL'ŞY

1. Giriş

Dillerdeki görevli sözcüksel veya biçim birimsel ögeler, oldukça çeşitli dil gelişimlerinin yanında dillere ait zihinsel süreçleri taşıyan bir dizi kavramsal geçişlere de sahiptir. Art zamanlı olarak takip edilen bu süreç dillerdeki kimi sözcüksel birimlerin dilbilgiselleşme denilen sürecine işaret etmektedir. İlk kez 1912 yılında Antoine Meillet tarafından ortaya atılan *dilbilgiselleşme*, bağımsız sözcüksel birimin zaman içerisinde dilbilgisel derece kazanması veya mevcut dilbilgisel derecesinin artmasıyla bağımlı birim duruma geldiği; bağımlı dilbilgisel bir birimin yine zaman içerisinde var olan dilbilgisellik derecesinin daha çok yükselmesiyle daha çok bağımlı duruma geldiği bir süreci; diğer bir deyişle, anlamsal alanlarını kaybedip kalıplaşarak/fosilleşerek dilbilgisel işlevli veya görevli sözcükler hâline gelmesini tanımlamaktadır (Demirci, 2008, s. 133; Gökçe, 2013, s. 21-29; Can, 2018, s. 7). Evrensel literatürde yaygın bir çalışma alanı olarak öne çıkan dilbilgiselleşme, son yıllarda yapılan yerel çalışmalarla beraber, Türkçe üzerinde odak noktası hâline gelmiştir. Morfolojik, sözcüksel ve söz dizimsel düzeyde çeşitlilik gösteren dilbilgiselleşme türlerine sahip tarihsel ve modern Türk yazı dillerinin bu minvalde oldukça zengin stratejilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tarihsel Türk dili alanlarında dilbilgiselleşmenin en yaygın türlerinden biri, anlamlı sözcüksel birimlerin kimi morfolojik birimlerle çekimlenmeleri sonucu bağımlı/bağımsız görevli birimlere dönüştüğü edatlaşma sürecidir. En tipik örnekleri ise, fiil kök veya gövdelerinin zarf-fiil ekleri çekimlenmesi sonucu ortaya çıkan *aşnu* (<aş-(ı)n-u), *tegi* (teg-i), *ulatu/ulayu* (ulatu-ı/ula-y-u) gibi biçimleri temsil etmektedir. Ayrıca bunların dışında, yaygın fiil birleşimleri ve isim soylu kimi sözcüklerin çeşitli eklerle benzer süreçlere girdiği dilbilgiselleşme türlerinin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur.

Dilbilgiselleşme sürecine bağlı olarak sözcüksel birimlerin geçireceği *anlamsızlaşma* 'desemanticization', *kategorisizleşme* 'decategorialization' ve *erozyon* 'erosion' gibi üç etkileşim mekanizmasından (Lehmann, 2002, s. 108-159) ilki olan anlam kaybetme

süreci; her ne kadar dilbilgiselleşen sözcüksel birimin başlangıçtaki anlamı kaybettiği ve yalnızca görevli birim hâline geldiğini ifade ediyor olsa da, başlangıçtaki sözcüksel birimin sahip olduğu kavramsal alan ile ilişkisi koparılamaz. Başka bir ifadeyle, dilbilgiselleşme sürecinde ortaya çıkan anlamsızlaşma, birimin süreç sonundaki anlamsızlığını ve işlevselliğini ortaya çıkarırken, sözcüksel birimin ilk ve son şekli arasındaki bağlantıyı işaret etmez. Mesela, Eski Türkçede yaygın kullanım alanına sahip *yana* tekrar edatı, ‘dönmek’ kavramsal alanına sahip *yan-* fiilinden bir metaforik gelişme sonucu meydana gelmiştir (Azılı, 2021, s. 101). Bu şekliyle, ilk biçim (*yan-*) ve son biçim (*yana*) arasında açık bir ilişkiden söz edilebilir. Doğal olarak dilbilgiselleşme çalışmalarında sözcüksel birimlerin geçiş evreleri arasındaki kavramsal ilişkiler, ayrıca ele alınması gereken ve genellikle evrensel özellikler sergileyen dil-zihin ilişkilerine ait dikkat çekici mahsullerdir.

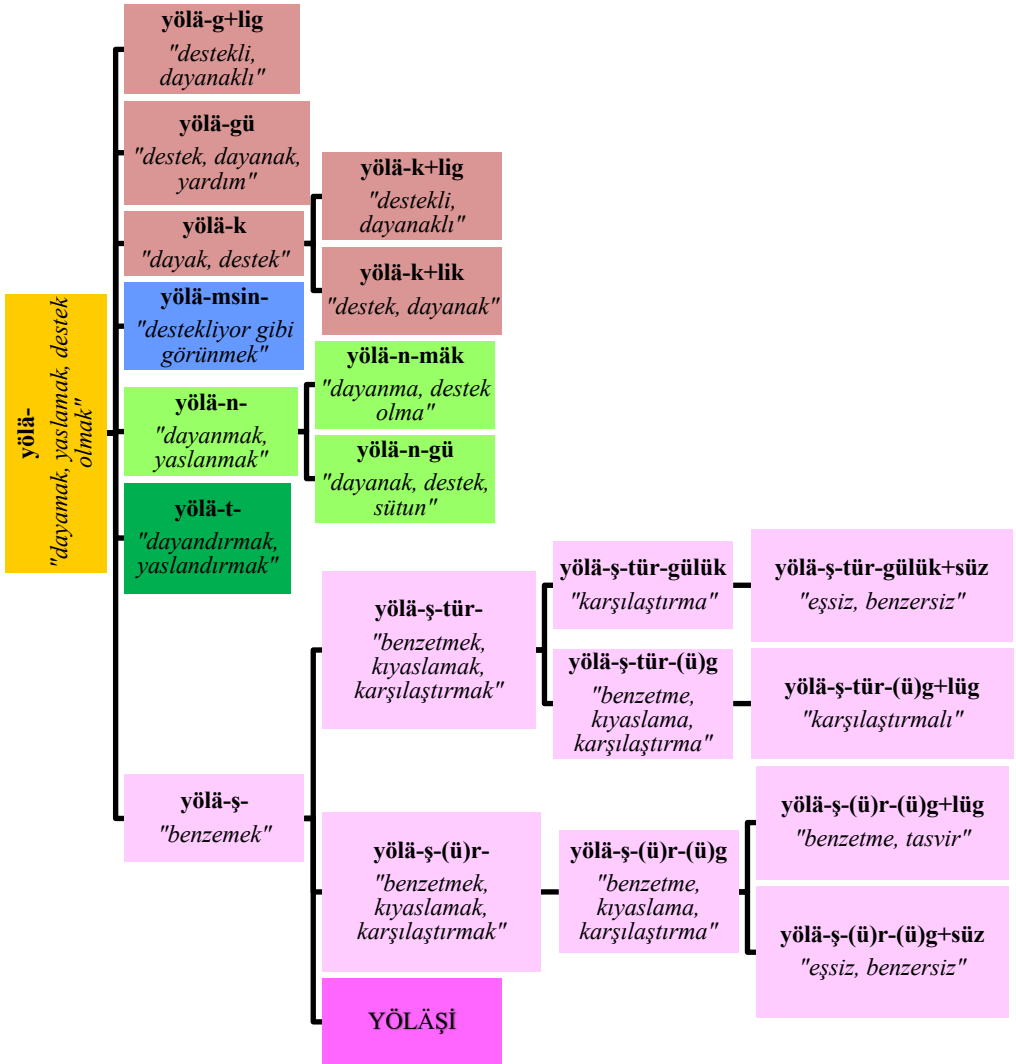
Bugüne kadar tarihsel Türkçe metinlerde yer alan dilbilgiselleşmiş veya edatlaşmış birçok sözcüğün envanterinin çıkarılmasına rağmen, metinlerdeki bazı birimlerin çeşitli sebeplere bağlı olarak henüz değerlendiril(e)mediği ve arka planda kaldığı görülmektedir. Bunlardan biri, yalnızca Eski Uygurca *Maitrisimit Nom Bitig* adıyla bilinen Budist bir metinde tanıklanmış YWL’ŞY sözcüğüdür. Kavramsal geçişleri bakımından önceki çalışmalara konu edilmemiş olan sözcüğün, sözü edilen metinde bağımlı bir edat olarak kullanıldığı ve dilbilgiselleşme sürecine dâhil olduğu anlaşılmaktadır.

2. YWL’ŞY Sözcüğünün Kökeni ve Türevleri

Sözcüğe mevcut etimolojik sözlüklerde yer verilmemekle beraber, bazı çalışmalarda *yöläş-* fiili ile bir bağlantısı kurulmuştur (bk. Tekin, 1980, 52 dipnot; Erdal, 1991, s. 343). Bu fiilin ise *yölä-* biçiminin işteş formu olduğu konusunda sözlükler hemfikirler (Clauson, 1972, s. 933; Nadalyayev, Nasilov, Tenişev ve Şçerbak, 1969, s. 276). Öyle ki tarihsel metinlerde kabul edilen kökü tanıklamak mümkündür: **DKPAM 3437**’de *tärkin tavrak ätözimin yöläyü tutuñlar* “Çabuk vücuduma destek olun”, **KB 5125**’te *yazukum bağışla yölägil kutun* “Günahımı bağışla, baht ile destekle”. Öte yandan sözcüğün ilk ünlüsünün nasıl okunacağı konusunda ikilik bulunmaktadır. Çeşitli yayınlarda sözcüğün kök biçiminin okunuşu *yölä-/yülä-* biçiminde ikilik taşımaktadır. Ancak sözcüğün modern yazı dillerindeki şu biçimleri ve türevleri, ünlünün geniş yuvarlak mahiyette olduğunu kabul etmeyi kolaylaştırabilir: **Alt.** *cölö-, cölök, cölön-* (Gürsoy Naskali & Duranlı, 2019, s. 68); **Hak.** *çöle-, çöleg, çöles* (Gürsoy Naskali & Butanayev, 2007, s. 104-105); **YUyg.** *yölenç, yölet-, yölüntiş...* vb. (Necip, 2013, s. 471). *Yöläşi* sözcüğünün değerlendirilmesine geçmeden önce, sözcüğün muhtemel kök ve türevleri arasındaki kavramsal ilişkinin değerlendirilmesi son biçimin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Burada verilen çeşitli çalışmalarda “benzer” karşılığı verilen sözcüksel birimin işteş gövde (*yöläş-*) ile bağlantısı açık olsa da muhtemel köke indirgerken ne gibi bir kavramsal gelişime sahip olduğu açıklanmaya muhtaçtır. Daha önce farklı bir sözcüğün izahı için yapılan bir çalışmada Ölmez (2017, s. 507), muhtemel sözcük kökünün Uygur metinlerindeki birçok türevini listelemiştir. Fakat daha ayrıntılı ve kavramsal bağlantıyı gösterebilmek için aşağıdaki **Tablo 1**’e göz atmak yerinde olacaktır¹.

¹ Makalenin maksadını aşacağı kaygısıyla, burada verilen biçimlerin tamamı veya bir kısmının tanıkları ve anlamlandırmaları için şu çalışmalara bakılabilir: Nadalyayev vd. 1969, Clauson 1972, Erdal 1991, Ölmez 2017 ve Wilkens 2021.

Aşağıdaki tablodan anlaşılabacağı üzere, özellikle Uygur metinlerinde (ve ilk İslamî metinlerde) oldukça çeşitli türevlere sahip *yölä-* fiilinin kavramsal alanına göre iki ana gruptan geliştiği söylenebilir. İlki, “dayamak, yaslamak, destek olmak” kavram alanına sahip kök fiilin kimi türetme ekleriyle çekimlenen isim biçimleriyle birlikte dönüşlü ve ettirgen çatılı biçimleridir. Bu biçimlerin tamamı kök fiilin kavram alanını korumuş veya devam ettirmiştir. Ancak işteşlik ile türetilmiş ikinci grup, kök fiilin sahip olduğu kavram alanından ayrılarak “benzemek” gibi yeni bir kavram alanıyla kullanılmıştır. Bu yeni kavramsal alan kök fiil ile arasındaki ilişkiyi şüpheli hâle getirmiş; bu sebeple bu çalışmanın konusu olan *yöläşi* sözcüğünün gramerleşme sürecindeki ilişkilerinin tayini güçleşmiştir. Hatta bu güçlüğüze bağlı olarak Erdal (1991, s. 343), sözcüğün *yöläş-* ile semantik bağlantısı olsa da *yölä-* ile bir bağlantısının bulunmadığına dikkat çekmektedir:

Tablo 1. *yöle-* Fiili ve Türevleri

3. Kavramsal İlişkiler ve İsteşlik

Yölä- ve *yöläş-* (aynı zamanda buradan türetilen *yöläşi*) arasındaki kavramsal ilişki için iki temel argümana başvurulabilir. Bunlardan ilki evrensel semantik ilişkiler, diğeri ise isteşliğin semantik doğasıdır. İlk adımda, dünya dillerinin sahip olduğu kimi sözcüksel birimler ve semantik gelişimleri meselenin izahı için yardımcı olmaktadır: **İng.** *similar*, **Fr.** *similaire* ve **İt.** *similis* gibi ortak köken ilişkisi bulunan benzerlik sıfatlarının ortak köke dayandığı **ProtoLat.** **semali-* biçimi birliktelik/beraberlik kavram alanına sahiptir (de Vaan, 2008, s. 564). “Benzer, eşit, bir” karşılıklarına sahip **Yun.** *ὅμος* sözcüğü, birliktelik/beraberlik işaretleyen *-oō* ile türetilmiştir (Beekes, 2010, s. 1079). Yine “karşılaştırma” kavram alanına sahip **Yun.** *εἰκάω* de **ueik-* “benzemek” kökünden türemiştir (Beekes, 2010, s. 380). Öte yandan, daha belirgin bir örnek olarak benzerlik için kullanılan **EsÇin.** 比 *bǐ* sözcüğünün, aynı zamanda çeşitli diyalekt ve yazı dillerinde “bir araya getirmek, eşleştirmek”, “birlikte olmak, birbirine yakın olmak” gibi kavram alanlarını işaretlediği; üstelik senkronik olarak “karşılaştırma” için de kullanıldığı gösterilmiştir (Schuessler, 2007, s. 162). İlaveten “(birlikte) olmak” kavramına karşılık gelen **Bsk.** *edin* sözcüğünün, **edi-* “benzemek” kökünden geldiği tahmin edilmektedir (Trask, 2008, s. 161). Türkçenin de dâhil olduğu Proto-Altayca için tasarlanan **neji* “eşit” biçimine, aralarında kavramsal bağlantı olduğu düşünülen **Tung.** **neje-* “benzer”, **Jap.** *ní-* “benzemek” ve **Moğ.** **nej* “birlikte, katılım, benzerlik” sözcüklerinden hareket edilerek ulaşılmıştır (Starostin, Dybo ve Mudrak, 2003, s. 966-967). Sayısı artırılabilir bu örneklerde, birliktelik ve benzemek kavramlarının bilişsel bir bağlantısı olduğu görülmektedir. Zira eş veya beraberliğin sonucunda benzeme olgusundan bahsedilebilir². Çünkü iki nesne veya varlık arasındaki ortak noktaların belirlendiği benzetme olgusu, bilişsel düzeyde bu iki nesne veya varlığın konulabileceği ortak bir alanda (domain) gerçekleştirebileceği için, nesne veya varlıkların birlikte/beraber oluşlarına bağlanabilir. Ayrıca bu durum, benzerlik felsefesinin altında yatan analogik akıl yürütme biçimidir. Buradan hareketle, *yölä-* fiilinin sahip olduğu “dayamak, yaslamak, desteklemek” kavram alanıyla ortaya çıkan ontolojik bir arada olma veya birliktelik durumu, benzemenin doğasına uygun bir şekilde bu alana taşınmış olmalıdır.

Öte yandan, *yöläş-* fiilinin birliktelik kavramına geçişini isteş çatılı oluşuna da bağlamak mümkündür. Türk dilinde hem sentaktik yapıyla hem de morfolojik yolla ortaya çıkabilen isteş çatı için birçok tanım yapılmıştır. Eklendiği fiillerin bir ortaklaşma veya bir oluşu işaretlediği belirtilirken, ortaklaşma işlevinin iki şekilde meydana geldiği, bunların da “karşılıklı yapılma” ve “birlikte yapılma, birliktelik” olduğu ifade edilir (Ergin, 2013, s. 207). Korkmaz da isteşliğin iki farklı işlevi olduğunu düşünmektedir: Karşılıklı yapılma ve ikiden daha fazla kişi ile yapılma (2017, s. 505-506). Deny ise birkaç anlama sahip olduğunu düşündüğü isteş çatının eylemin yapılmasında birçok

² Bu mesele, Türk kültürel düşünme biçimini de şekillendiren bir olgudur. Türk atasözleri arasındaki *üzüm üzüme baka baka kararır, isin yanına varan is, misin yanına varan mis kokar, kur atın yanında duran ya huyundan ya suyundan* (TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü) gibi örnekler, birlikte olma-benzeme ilişkisini isabetli bir biçimde yansıtmaktadır. Doğal olarak bu ilişki diğer kültürlerde de mevcuttur: *As iron sharpens iron, so a person sharpens his friend* “Demir demiri nasıl keskinleştirirse, kişi de dostunu öyle keskinleştirir.”, *a man is known by the friends he keeps* “Bir adam koruduğu arkadaşlarıyla tanınır.”

öznenin payı olduğu ya da karşılıklı olarak yapıldığı; eylemin aynı zamanda gerçekleştirildiği; temas, bağlantı, uygunlaşma; bir çaba veya uğraş bildirdiğini ifade eder (2012, s. 332-333). Araştırmacılar tarafından *karşılıklılık-ortaklaşma türü* olarak adlandırılan işteş çatı, bütün tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde görülür. Hatta bu türün Proto-Türkçe döneminde biçimlendiği üzerine görüşler de mevcuttur (Serebrennikov & Gadjeva, 2022, s. 178). Neredeyse bütün gramer çalışmalarında ileri sürüldüğü gibi, işteşliğin doğası gereği, sözcüksel veya morfolojik birimlerle işaretlenen eylemler, işin karşılıklı veya birlikte yapıldığını gösterir. Böylece *yölä-* fiili ile karşılanan “dayama, destekleme, yaslama” alanı, işteşlik çekimi ile birlikte “(birbirine) dayama, destekleme, yaslama/dayanışma, destekleşme, yaslaşma” alanına taşınmıştır. Bu şekilde karşılıklılık veya birliktelik kavramı doğarken, bu yolla benzerlik semantiği meydana gelmiştir. Sonuç olarak, *yöläş-* ve türevleri söz konusu yeni alan içinde kavramsal genişlemesini sürdürmüştür. Dolayısıyla söz konusu kavramsal gelişim adımları şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 1. *Yölä-* ve *yöläş-* Fiilleri Arasındaki Kavramsal Gelişim

Tablo 1'de gösterilen *yöläş-* ve türevlerinin sahip olduğu yaygın ve tutarlı diğer bir kavramsal alan olan “karşılaştırma” ise oldukça temel bir bilişsel sürece dayanmaktadır. Ortak özelliğe sahip nesne veya varlıkların durumunu ifade eden benzeme olgusu, aynı zamanda doğasında karşılaştırılabilirliği barındırır. Öyle ki, “iki veya daha fazla ögenin benzerliklerini ve farklılıklarını belirlemek, ortaya çıkarmak veya ortaya koymak için bir araya getirilmesi veya yan yana getirilmesi” olarak tanımlanan karşılaştırma (Webster, 1963), benzetmenin de içinde bulunduğu çeşitli sonuçlara sahip mantık düzenidir. Nesne veya kavramların benzer olma durumu -ölçütleri ne olursa olsun- bir karşılaştırma sonucunda ortaya çıkar. Sayısız önermelerde yer alan *X, Y'den farklıdır* veya *X, Y ile aynı/eş/benzerdir* ifadeleri, X ve Y'nin karşılaştırmasıyla elde edilen mantıksal bir üründür. Diğer bir deyişle analogik akıl yürütme sürecinde nesne veya varlıkların benzer veya farklı yönlerinin belirlenmesi karşılaştırma işleminin neticesinde ortaya çıkacaktır. O hâlde karşılaştırma ve benzeme ilişkisi, bir araç-sonuç ilişkisini temsil etmektedir. Bu sebeple dillerde, her iki kavramın sözcüksel düzeyde eş karşılanıyor oluşu, zihinsel olarak beklenen bir durumdur. Ayrıca bu durum, yalnızca burada ele alınan dilbilgisel bir gerçekliği yansıtmaktan ziyade, evrensel bir gerçekliği gösterir. Yukarıda gösterilen “karşılaştırma” kavram alanına sahip **Yun.** *εἰκάζω* sözcüğünün **ueik-* “benzetmek” kökünden türemiş olması (Beekes, 2010, s. 380) ve **EsÇin.** 比 *bì* sözcüğünün benzerlik yanında “karşılaştırma” için de kullanılması (Schuessler, 2007, s. 162) bu sonucun dikkat çekici örnekleridir. Bütün bu veriler ışığında söz konusu fiiller arasındaki kavramsal ilişki, evrensel kavram geçişleri ve dil içi bilişsel süreçler bakımından anlam kazanmaktadır³.

4. *Yöleş* ve Gramerleşme Düzeyi

IX. yüzyıldan önce (Tekin, 1976, s. 34), IX. yüzyılda (Gabain, 1961, s. 509; Pritsak, 1982, s. 28), IX. yüzyıl ortalarında (Laut, 1986, s. 162-163) veya IX.-X. yüzyıllar

³ Clauson (1972, s.933), bu kavramsal geçişi doğrudan veya dolaylı tercümeyle bağlamıştır. Örnek olarak gösterdiği **Skr.** *upami-* “desteklemek→benzetmek” sözcüğü, aslında yukarıda zikredilen evrensel kavram geçişini temsil etmektedir.

arasında (Le Coq, 1919, s. 103) Toharcadan tercüme edildiği düşünülen *Maitrisimit*'te tanıklanabilen *yöläşi* sözcüğü, burada önerileceği gibi, daha önce de *yöläş-* fiili ile ilişkilendirilmiştir (Erdal, 1991, s. 343; Ölmez, 2017, s. 507). Ayrıca, Tekin yazma üzerine yaptığı neşir çalışmasında, sözcüğün *yöläş-/yölüş-* (?) fiilinden zarf-fiil ile genişleyerek nitelik işaretlediğini düşünür (1980, 52 dipnot). Aşağıda metnin Sengim ve Hami (Kumul) nüshalarında tanıklanan sınırlı örnekler verilmiştir⁴:

(a) **MaitrH. 14b26**'da *kamağ şaki tözlüg bodun bokun üzä ärklig türklüg şudotan atlıg hormuzta täñrikä yöläşi elig kan bar* "Bütün Şakya soyundan olan boy üzerine hükmeden Şuddhodana adlı, tanrı Ezrua'ya benzer bir hükümdar var." → **MaitrŞ. 13v17**'de *kamağ şaki tözlüg bodun bokun üzä ärklig türklüg şudotan atlıg hormuzta täñrikä yöläşü elig kan bar*,

(b) **MaitrH. 2a27**'de *udumbar çäçäkkä yöläşi alpta alp sokuşguluk burhanlar yertinçüdä bälgürmäkläri bolur* "Udumbara çiçeğine benzer (bir şekilde), burkanlar (ile) dünyada karşılaşmak çok zor olur." → **MaitrŞ. 19v30**'da *udumbar çäçäk yöläşi alpta alp bolguluk burhanların yertinçü/// bolur*,

(c) **MaitrH. 11a26**'da *inçip ymä alpin ämgäkin udumbar çäçäkkä yöläşi burhanlar yertinçüdä bälgülüg bolurlar* "Böylece udumbara çiçeğine benzer burkanlar yeryüzünde çok zorlukla ortaya çıkarlar.",

(d) **MaitrŞ. 3v27**'de *kitumati atlıg kânt uluşta säkiz yegirmi vityastan şasatar boşgunmış közünür kut täñrisiñ yöläşi brahmayu atlıg brahmanlar eligintin brahmavati atlıg ög işikä okşatı katuntın togup* "Ketumati adlı şehirde on sekiz Vidyā-sthāna-şāstra'yı talim etmiş, mevcut kut ilâhesine benzer Brahmāyu adlı Brahman hükümdarından (ve) Brahmāvati adlı kadına benzer bir hanımdan doğup",

(e) **MaitrŞ. 139v25**'te *ärdinilig otrugka yöläşi bolur* "Cevherli adaya benzer olur",

(f) **MaitrK14 7r10**'da *sumır tagka yöläşi vizirlag örgün adruk adruk etigin yaratıgın yaratmış burkan kutın töpüsintä kötürğäli anuk turur* "Sumeru Dağı'na benzeyen elmas tahtı ayrı ayrı süslerle süslemiş, Burkan saadetini tepesinde yükseltmek için hazırdır.",

Yukarıdaki tanıklardan -ve önceki kimi çalışmalardan (Tekin, 1976, s. 515; Erdal, 1991, s. 343)- anlaşılacağı üzere, sözcüğün "benzer, benzeyen" kavram alanı işaretleyen ve kendinden önceki sözcüğe datif ile bağlanan bir son çekim edatı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sahip olduğu işlevsel ilişkinin daha önce zikredilen *yöläş-* "benzemek, karşılaştırmak" fiili ile semantik bağlantısı açık şekilde görülebilir. Buna mukabil, tipik bir biçimde söz konusu fiilin zarf-fiil çekimi ile dilbilgiselleşme sürecine dâhil olduğunu ve donuklaştığını ileri sürmek mümkündür. Örneklerin sınırlı oluşuna bağlı olarak donuklaşma aşamasının derecesinin tayini oldukça güçtür. Bununla beraber, dilbilgiselleşme sürecinden sonra sözcüğün herhangi bir morfolojik genişleme göstermemesi doğrudan edatlaşma aşamasını işaret etmektedir. Ancak biçimsel olarak sözcüğün dilbilgiselleşme sürecinde geçirdiği bir değişikliğe dikkat çekilmelidir: Eski Türkçede fiillerin zarf-fiil çekimi fiilin yapısına göre şekillenmekte; şayet birden fazla heceli fiiller ünlüyle veya -(X)ş ekinin de aralarından bulunduğu bazı eklerle bitiyorsa, zarf-fiil genellikle -(y)U şeklinde gözlemlenmektedir (Erdal, 1979, s. 106; Ağca, 2021, s. 206-207). Oysa yukarıdaki örneklerin ekseriyetle düz-dar ünlülü (*yöläşi*) olduğu, bu

⁴ Burada verilen (a) ve (b) örneklerindeki biçimlerin her iki nüshada da paralel ve eşdeğer olduğunu göstermek için devamında diğer nüshadaki biçim verilmiştir.

yönüyle de istisnai bir durum sergilediği görülür. Diğer taraftan, (a) örneğinin Sengim nüshasındaki tek örnek *yöläşü* biçimi, sözü geçen kuralı yansıtan daha eski bir şekil olarak değerlendirilebilir. Zira 1067 yılına ait ketebe kaydı bulunan Hami nüshasına karşılık Sengim nüshasının daha eski olduğu konusunda birçok araştırmacı hemfikiridir (Ağca, 2021, s. 411). Böylece dilbilgiselleşme sürecine dâhil olan zarf-fiil çekimli *yöläş*-fiilinin *yöläşü*>*yöläşi* şeklindeki gelişimi kronolojik açıdan sözcüksel birim ile paralellik göstermektedir. Ayrıca böyle bir fonolojik değişim için güçlü bir argüman bulunmaktadır: Şu ana kadar yalnızca bir kere tanıklansa da *yöläşi* ifadesinin *okşatu* “benzer” ifadesi ile koşutluk içinde bulunduğu (d) örneğindeki *közünür kut täñrisiñ yöläşi brahmayu atlıg brahmanlar eligintin / brahmavati atlıg ög işikä okşatu katuntın* kullanımının analojik bir ilişkiye sebep olduğu ileri sürülebilir⁵.

Diğer taraftan, tipik dilbilgiselleşme sürecinde anlamlı sözcüksel birimin (*yöläş*-) görevli ve bağımlı bir birime dönüşmesiyle ortaya çıkan *yöläşi*, işlevsel bakımdan tarihsel Türk dili alanlarındaki çeşitli yapılarla ortak isteme sahiptir. Örneğin; *meñizlig/meñzetü*, *ogşatu*, *sanı*, *yanzag* ve *beñzer* vb. kimi dilbilgiselleşmiş bağımlı son çekim edatlarının +KA/+A gibi datif istemiyle söz dizimine katıldığı anlaşılmaktadır (bk. Li, 2004; Ağca, 2019). Yukarıda verilen sınırlı sayıdaki örneklerde de *yöläş*in datif isteminde tutarlı olduğu görülebilir. Benzetme ilişkilerinde benzetilen ve benzeyen arasındaki kaynaktan hedefe olan geçişte “hedef”, dilbilgisel olarak bu işlevi en iyi karşılayan datif ile işaretlenebilir. Örneğin, (c)’deki *udumbar çäçäkķä yöläşi burhanlar* ifadesinde yer alan benzetme ilişkisi, kaynak (*burhanlar*) ve hedef (*çäçäk*) olmasından dolayı, son çekim edatı hedefte yer alan benzetme ögesine datif ile bağlanmıştır. Ancak bir örnekte (d), bu bağlamanın farklı bir kullanımı görülmektedir: *kut täñrisiñ yöläşi*. Bu örnekte son çekim edatının bağlandığı ismin morfolojik durumu izah edilemediği için, hatalı veya eksik bir yazımdan şüphelenmek gerekmektedir. Sengim nüshasındaki bu kullanımın *kut täñri+si+n+gfe/ yöläşi* şeklinde datifteki ünlünün yazılmadığı tahmin edilebilir. Aksi hâlde iyelik çekiminden sonraki çekimin anlaşılması güçleşmektedir. Dolayısıyla bu nüshadaki neşirde yukarıdaki gibi bir tamir teklif edilerek son çekim edatının bütün örneklerde tutarlı bir istemle önceki isme bağlandığı anlaşılabılır.

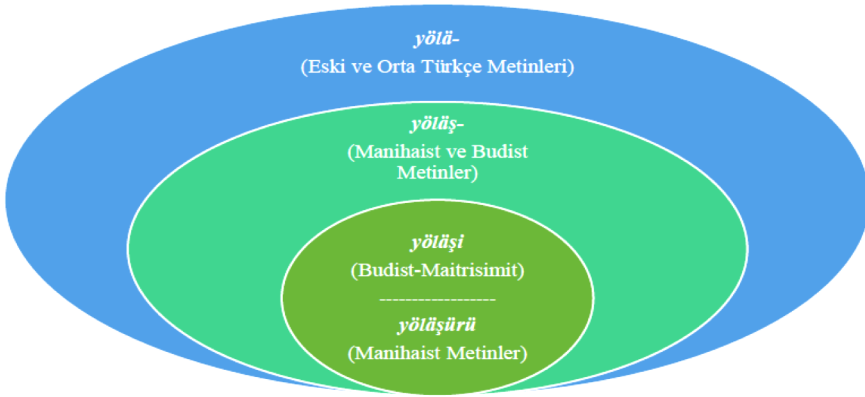
5. Diyalektik Bir Unsur Olarak *Yöläşi*

Yölä- > *yöläş-* > *yöläşü* > *yöläşi* evreleri ile dilbilgiselleşme ve biçimsel sürecini tamamlayan sözcüksel birimin, diğer bir dikkat çekici özelliği ise, yalnızca *Maitrisimit* adlı eserde tanıklanıyor oluşudur. Tipik bir dilbilgiselleşme süreciyle (fiil+zarf-fiil) meydana gelen sözcüğün sınırlı örnekte ve yalnızca tek metinde görülmesi, ilk bakışta diyalektik bir değere sahip olduğunu düşündürmektedir. Sözcüğün bu özelliği için dilbilgiselleşme aşamasından önceki kök veya gövde biçimleri de bazı ipuçlarını barındırmaktadır. Runik harfli metinlerde, **Da 3**’te *yöläk tapa bitidim* dışında herhangi bir tanığı veya türevi olmayan *yölä-* fiili (Şirin, 2016, s. 421), erken tarihli Manihaist metinlerde ve birçok Budist metinde türevleriyle birlikte yaygın bir kullanım alanına sahip olmuş, akabindeki İslamî metinlerde de bu yaygınlığı korumuştur. Diğer taraftan incelemenin odaklandığı “benzemek” kavram alanına sahip fiilin işteş çekimli biçimi, ilk kez Manihaist ve Budist metinlerde tanıklanırken bu çevre dışında herhangi bir

⁵ Bu ilişki ve koşutluk sözcüksel birimin dilbilgiselleşme evresinden önce de bulunmaktadır. Özellikle ikileme biçimindeki örnekler her iki birim arasındaki kullanım sıklığına dair ipuçları barındırır: **Suv. 156**’da *buyan ädgü kılınçig ogşatsar yöläştürsär*, **Suv. 177**’de *ülgü täñ yöläşürüg ogşatig üzä*, **Suv. 377**’de *ogşatıgsız yöläşürügsüz başlağı üzlünçüsi amrılmış*. Eski Uygurcadaki yaygın sinonim kullanımı düşünüldüğünde, her iki sözcüğün bu çerçevede analojik bir ilişkiye girdiğini söylemek mümkündür.

metinde yer almaz (Clouston, 1972; Nadelyayev vd., 1969). Bu çerçevede, *yölä-* fiilinin işteş çekimiyle birlikte kazandığı yeni kavramsal alan, yalnızca bu çevrede türetilmiş bir söz varlığı olarak kaydedilebilir. İşteş formun dilbilgiselleşme sürecine dâhil olduğu yeni birimin kullanım alanı ise, eldeki mevcut örneklerle göre, daha da daralarak yine bu çevreye ait *Maitrisimit* adlı eserle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, işteş biçimden başlayarak *yöläşiye* kadarki ara ve son formların bölgesel ve dar bir alana ait özel sözcüksel birimler olduğu ve bir diyalekti yansıttığını iddia etmek mümkündür.

Ayrıca dilbilgiselleşmiş formun biçimsel ve kavramsal gelişimine ışık tutacak başka bir yapı daha bulunmaktadır. Yalnızca Manihaist metinlerde tespit edilen ve benzer biçimsel ve kavramsal gelişime sahip *yöläşürü*⁶ sözcüğü şu örneklerde tanıklanmıştır: **BT V 354**'te *ol tamuta yäklärkä yöläşürü bolmış ol* "O cehennemdeki şeytanlara benzer olmuştur.", **M III 8**'de *ymä öñräki hormuzta täñri sünüşinä yöläşürü* "Önceki Tanrı Ezrua'nın savaşına benzer". Örneklerden anlaşılacağı gibi *yöläşürü*, *yöläşi* sözcüğüne benzer bir çekimle (*yölä-ş-ür-r-ü*) dilbilgiselleşme sürecine dâhil olarak datif istemli son çekim edatı işleviyle sözdizimine katılmıştır. Ancak *yöläşin* aksine, *yöläş-* fiilinin kullanıldığı Manihaist ve Budist metinlere nazaran *yöläşürü* formunun yalnız Manihaist metinlerde tanıklanması başka bir diyalektik bölgeyi işaret etmektedir. Böylece Eski Uygur sahasında yaygın kullanıma sahip *yöläş-* fiili farklı diyalektik alanlarda dilbilgiselleşen iki unsurun meydana gelmesini sağlamıştır. Aşağıda bu bölgesel alanlar gösterilmiştir:

Şekil 2. *Yölä-* Fiili ve Türevlerinin Diyalektik Alanları

Son olarak, dilbilgiselleşen biçimlerin, kavramsal alan değişimleri ve dilbilgiselleşme süreçleri hakkında tarihsel çıkarım yapmak mümkündür. *Yöläşin* tanıklandığı Hami nüshasının 1067 yılında ve Sengim nüshasının ise daha erken IX.-XI. yüzyıllar arasında yazıldığı düşünüldüğüne göre, bahse konu olan sözcüğün en geç XI. yüzyıldan önceki bir tarihte dilbilgiselleşme aşamasının sonucunda edatlaştığı kabul edilebilir. Diğer yandan, *yöläşürü* sözcüğünün tanıklandığı metinlerden **M III 8**'in VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın başlarına ve **BT V**'deki birçok metnin IX. yüzyılın ortalarına tarihlendiği (Ağca, 2021, s. 407-411) düşüncesinden hareketle, sözcüğün yaklaşık IX. yüzyılda dilbilgiselleşme sürecine dâhil olduğu ileri sürülebilir. Bu şartlar

⁶ Sözcüğün bünyesinde bulunan zarf-fiilin biçimi, yukarıda değerlendirilen *yöläşü>yöläşi* gelişimi için kuvvetli bir delildir.

altında ise -eğer kronolojik düzeyde her iki eş sözcüksel birimin bir ortaklığı kabul edilirse-, *yöläşin*in dilbilgiselleşme tarihi daha önceki bir tarihe taşınabilir.

Sonuç

Dilbilgiselleşmenin yaygın aşamalarından biri olan “anlamsızlaşma”ya rağmen, başlangıçta dilbilgiselleşme sürecine dâhil olan esas yapı ile sözlüksel değer taşımayan ancak görevli son şekil arasında kavramsal bir ilişkinin olduğu şüphesizdir. Evrensellik taşıyan bu kavramsal ilişkiler, dilbilgiselleşmiş yapılar hakkındaki özel çalışmalarda, ele alınan yapının çözümlenmesi için semantik, morfolojik açılarından kolaylık sağlayabilir. Tarihsel Türk dili çalışmalarında bugüne kadar ihmal edilen *yöläşi* sözcüğü, bu gerçeklik ışığında ele alındığında, bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Öncelikle “desteklemek, yardım etmek” kavram alanına sahip *yölä-* fiilinin, işteş çatı çekimiyle “beraber/birlikte, eş olma” ve buradan da nihayet “benzer olma” kavram alanlarına taşındığı anlaşılmakta (bk. **Şekil 2**), bu geçişin de özel bir durum değil; evrensel bir durumu yansıttığı görülmektedir. Buraya kadar görülen kavramsal geçişten sonra işteş çatılı biçimin, Türk dili alanlarında görülen tipik zarf-fiil çekimiyle birlikte dilbilgiselleşme sürecine girdiği ve görevli birim olarak sözdizimine katıldığı örnekler bulunmaktadır. Bazı delillere dayanarak sözcüğün *yölä*→*yöläş*→*yöläşi*> *yöläşi* şeklinde bir gelişimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden, tarihsel Türk dili üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarla birlikte artan dilbilgiselleşmiş sözcük envanterine *yöläşi*yi dâhil etmek gerekir.

Öte yandan, sözcüğü meydana getiren işteş biçimin yalnızca Eski Uygur çevresinde ve dilbilgiselleşmiş biçimin yalnızca *Maitrisimit* adlı Budist bir metinde tanıklanması, yapıların bu çevrenin diyalektik sözvarlığına ait olduğunu göstermektedir. Öyle ki benzer biçimde, aynı işteş kökten meydana getirilmiş *yöläşürü* ise Manihaist çevreye ait olmalıdır. Bu çerçevede, Eski Uygur metinlerinde yaygın kullanılan *yöläş-* fiilinin Budist ve Manihaist çevrede iki farklı dilbilgiselleşmiş ve diyalektik yapıyı oluşturduğu anlaşılmaktadır (bk. **Şekil 3**). Dolayısıyla gelecekte yapılacak Eski Uygur diyalektoloji çalışmalarında sözvarlığına her iki sözcük de dâhil edilmelidir. Ayrıca bu iki sözcüğün geçirdiği dilbilgiselleşme süreçlerini tarihlendirmek de mümkündür. Tanıklandıkları eserlerin yazılış tarihlerinden hareketle ve sağladıkları ortaklılara dayanılarak yaklaşık IX.-X. yüzyıllar arasında ortaya çıktıkları tahmin edilebilir.

Kısaltmalar

Alt.:	Altayca
Bk.:	Bakınız
Bsk.:	Bask Dili
BT V:	Berliner Turfan Texte
Da.:	Darvi Yazıtı
DKPAM:	Daśakarmapathāvadānamālā
EsÇin.:	Eski Çince
Fr.:	Fransızca
Hak.:	Hakasça
İng.:	İngilizce
İt.:	İtalyanca
Jap.:	Japonca
KB:	Kutadgu Bilig
M III:	Türkische Manichaica aus Chotscho III
MaitrH.:	Maitrisimit Nom Bitig (Hami Nüşası) bk. Geng 2008

MaitrK14:	Maitrisimit Nom Bitig (Hami Nüshası) bk. Klimkeit vd. 1992
MaitrŞ.:	Maitrisimit Nom Bitig (Sengim Nüshası) bk. Tekin 1980
Moğ.:	Moğolca
ProtoLat.:	Proto-Latince (Ana-Latince)
Skr.:	Sanskritçe
Suv.:	Suvarnaprabhāsottamasūtra (Altun Yaruk Sudur)
Tung.:	Tunguzca
Yun.:	Yunanca
YUyg.:	Yeni Uygurca

Kaynakça

- Ağca, F. (2019). Kutadgu Bilig’de geçen benzetme edatları ve sanı ‘gibi’ edatı. *Yeni Türkiye*, 105: 102-111.
- Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere göre eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Azılı, K. (2021). *Mekândan zamana metaforik transferler -Eski Türkçe üzerine teorik bir inceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Beekes, R. P. S. (2010). *Etymological dictionary of Greek*. Leiden-Boston: Brill.
- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. New York: Oxford University Press.
- de Vaan, M. (2008). *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Leiden-Boston.
- Demirci, K. (2008). Dilbilgiselleşme üzerine bir inceleme. *Bilig*, S: 45, 131-146.
- Deny, J. (2012). *Türk dili grameri* (A. Benzer, Çev.). İstanbul: Kabalcı Kitabevi.
- Erdal, M. (1979). Die konverb - und aoristendungen des Alttürkischen. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 51, 104-126.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon. Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. von (1961). *Maitrisimit: faksimile der Alttürkischen version eines werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme teorisi ve Türkçe fiil birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. & Butanayev, V. (2007). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. & Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Klimkeit, J. H., Laut, P. J. & Shimin, G. (1992). Der gang zum Bodhi-Baum. Das 14. kapitel der Hami-handschrift der Maitrisimit. *Materiallia Turcica*, 16, 25-47.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri-şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Laut, J. P. (1986). *Der frühe Türkische Buddhismus und seine literarischen denkmäler*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Le Coq, A. von (1919). Kurze einföhrung in die Uigurische Schriftkunde. *MSOS*, Westasiatische Studien 22: 93-109.
- Le Coq, A. von (1922). *Türkische manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- Lehmann, C. (2002). *Thoughts on grammaticalization*. Erfurt: University of Erfurt.
- Li, Y. S. (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Nadalyayev, V. M., Nasilov, D.M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyrkskiy Slovar'*. Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademiya Nauk. Institut Yazıkoznaniya).
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uyğur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uyğurca yölenü ve -ng-'li yapılar hakkında. M. Ölmez, T. Çulha, K. Özçetin (Ed.), *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Senglah'a Türkçe, Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalin Armağanı* içinde (s. 505-512). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Pritsak, O. (1982). Das Alttürkische. Spuler, B. (Ed.), *Handbuch der Orientalistik* içinde (s. 27-52). Leiden-Köln: E. J. Brill.
- Schuessler, A. (2007). *ABC etymological dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Serebrennikov, B. A. & Gadjeva, N. Z. (2022). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shimin, G. (2008). *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version)*. Pekin: Central University for Nationalities Press.
- Starostin, S., Dybo, A. & Mudrak, O. (2003). *Etymological dictionary of the Altaic languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları (söz varlığı incelemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma Uyğurca iptidai bir dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (1980). *Die uigurische übersetzung eines werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, übersetzung, anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufer index*. Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag.
- Trask, R. L. (2008). *Etymological dictionary of Basque. (edited for web publication by M. W. Wheeler)*. University of Sussex.
- Üzüm üzüme baka baka kararır. (2009). In *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

- Webster's third new international dictionary of the English language (Unabridged), (1963). Springfield, Mass : G. & C. Merrian Co.
- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische erzählungen aus dem alten Zentralasien edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadāmālā*. Berliner Turfantexte XXXVII. Turnhout: Brepols.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des altuigurischen / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische texte, texte, übersetzung, anmerkungen*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag.